

ДИДАКТИЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ ПОНЯТЬ НА УРОКАХ З ПРЕДМЕТІВ ЕСТЕТИЧНОГО ЦИКЛУ.

В статті Ковальської О.В., Пономаренко Т.В. аналізуються основні дидактичні умови формування понять на уроках з предметів естетичного циклу в 5-9-х класах, зокрема, поетапність процесу, між предметний зв'язок, мотиваційний компонент, опора на досвід школяра, створення пізнавальних завдань з метою закріплення, засвоєння понять.

1. Постановка проблеми, мета статті. Нині в школах України вивчається цикл естетичних предметів. Кожний навчальний предмет має свою систему провідних понять світоглядного характеру. Органічно синтезувати основні поняття із курсів окремих шкільних предметів у загальну світоглядну систему, інтегрувати знання про людину, суспільство, природу і світ у цілому й означає знаходження шляхів формування в учнів наукового світогляду.

Існують певні вікові етапи, які є сенситивними до формування самосвідомості та світогляду, в які цей процес проходить особливо активно. Одним із найголовніших таких етапів становлення особистості є підлітковий період. У цьому віці спостерігається загострення інтересу учнів до визначення свого власного «Я», до пізнання і перетворення світу відповідно до ідеалів свободи, добра, краси; здійснюється поступовий перехід від колективної (групової) самосвідомості та ідентифікації себе з певною групою до загальнолюдської самосвідомості і усвідомлення своєї неповторності. Цей віковий період характеризується також переходом особи від конкретно - образного мислення до абстрактно-понятійного, логічного, що супроводжується відповідно виробленням певних світоглядних узагальнень [1].

Однією з найпростіших форм мислення, узагальнення є поняття. Психологія бачить у понятті одну із особливостей мислення, яка може здійснюватися у формі суджень, умовиводів, гіпотез, теорій. З позиції дидактики поняття є формою відображення дійсності, зміст якої в цілому визначається суттєвими ознаками матеріальних предметів і відношеннями між ними [2].

У методичній та науковій літературі поширені словосполучення - утворення понять, розвиток поняття, засвоєння понять, формування понять. Процес утворення поняття характеризується виявленням основних суттєвих ознак предмета, які, перебуваючи у взаємозв'язку становлять ядро поняття. Аналізуючи процес утворення понять в мисленні дитини, Л.С. Виготський підкреслював, що оволодівши поняттями, вона переходить до нової, вищої форми інтелектуальної діяльності, до мислення в поняттях [3].

Розвиток поняття включає в себе виявлення нових властивостей, ознак поняття, зв'язків і відношень його з іншими формами знань. Засвоєння поняття свідчить про розуміння учнем його сутності, вміння оперувати термінами на підставі усвідомлення наявних ознак поняття та здійснювати класифікацію і систематизацію понять. І оскільки при цьому постає багато ускладнень, суперечностей виникає необхідність спеціально організованого процесу формування понять, цілеспрямованої системи роботи в ньому, що повинно привести до поєднання навчання та розвитку учнів. Характеристика основних дидактичних умови формування естетичних понять в учнів основної школи є метою даної статті.

2. Отримані результати. В розділі державних вимог до рівня загальноосвітньої підготовки учнів в 5-9-х класах учням треба продемонструвати при оцінюванні їх знань, вміння розповісти про важливість етичних, естетичних знань у житті людини, пояснити зміст поняття "етика", "мораль", "моральність людини", "моральні правила поведінки", "правила етикету", "музика", "культура". Тож у світлі цих завдань першочергового значення набуває

проблема вдосконалення методики формування в школярів наукових понять, які є базисними елементами в системі знань будь-якого навчального предмета, в тому числі і предметів етико - естетичного циклу.

"Формування" етичного, естетичного поняття ми розуміємо як заключний етап його утворення у певному періоді навчання, що починається зі сприймання предмета, а завершується виходом на абстрактне поняття. У процесі поступового формування етичних, естетичних понять, учитель повинен приймати до уваги роль різних почуттів учнів: кінестетичних, тактильних, статичних, аудіовізуальних, котрі відіграють важливу роль в становленні мислення [4].

Проблема формування понять завжди привертала увагу вчених, педагогів: О.Я Герда, Я.А. Коменського, Й.Г. Песталоцці, К.Д. Ушинського, В.О. Сухомлинського, К.П. Угодовського. Вона була спеціальним предметом дослідження М.Ф. Бабія, С.В. Васильєва, Г.Є. Ковальової, Л.М. Кудояр, А.В. Усової.

В наукових дослідженнях відображені визначальні фактори формування в учнів понять, а саме: способи поєднання слова вчителя і наочності (Л.В.Занков, Г.С.Костюк); місце аналізу і синтезу в процесі формування понять (Д.М. Богоявленський, Н.О. Менчинська); роль порівняння, абстрагування та узагальнення (С.А. Бондар, П.Я. Гальперін, Д.Б. Ельконін, Т.Г. Кагальняк, В.О.Онищук, В.Ф. Паламарчук, О.Я. Савченко, Т.Ф. Тализіна); важливість усвідомлення істотних і неістотних ознак, що варіюють (Є.М.Кабанова-Меллер) тощо.

Загалом в теорії навчання сформувалися декілька напрямів, які концентрують і збагачують прогресивний досвід учених щодо формування наукових понять в учнів. До них належать: теорія поетапного формування розумових дій П.Я. Гальперіна і Т.Ф. Тализіної; теорія формування понять шляхом виявлення співвідношення словесно-понятійної, образної і практично-дійової мислительної діяльності М.М.Шардакова; теорія змістового узагальнення В.В.Давидова і Д.Б.Ельконіна; теорія навчання школярів на підвищеному рівні складності Л.В. Занкова; теорія розвивального навчання І.С. Якиманської; концепція формування і розвитку загально навчальних умінь і навичок В.Ф. Паламарчук, О.Я. Савченко та інші.

З аналізу теоретичних висновків вчених слідує, що процес формування понять має складний, діалектично суперечливий характер, складається з певних чуттєвих і раціональних дій, що здійснюються учнями під керівництвом вчителя.

І оскільки основу будь-якого навчального предмета становить система взаємопов'язаних понять, то саме від рівня засвоєння них залежить якість знань учнів. Тому формування понять в основній школі здійснюється на між предметній основі - через узагальнення знань учнів, одержаних при вивченні різних предметів, забезпечується розуміння фундаментальних законів дійсності, моралі та мистецтва.

Виходячи з філософського тлумачення сутності поняття «система» та її основних ознак (відносна неподільність елементів системи, ієрархічність і структурність системи), ми під системою знань розуміємо множину систем (підсистем) етичних, естетичних і художніх понять, які знаходяться у відношеннях і зв'язках між собою та з іншими формами знань (фактами, уявленнями) і утворюють разом з ними цілісний зміст. При цьому система наукових знань, фундамент якої складають поняття, ніколи до них не зводиться. Тож формування поняття можна вважати відносно закінченим, коли відбулася систематизація – діяльність мислення з встановленням більш віддалених зв'язків, під час якої об'єкти, що вивчаються, організовуються в певну систему. Науковці такий процес встановлення найближчих зв'язків між поняттями називають структуруванням.

Здійснення системно-структурного аналізу змісту естетичного матеріалу полягає насамперед у з'ясуванні вчителем системної, структурної організації навчального матеріалу в підручниках з етики, музики 5-9 класу та естетики і художньої культури в старших класах, оптимального співвідношення в ньому фактів, уявлень, понять, логіки розгортання змісту.

Проведений нами аналіз структури змісту деяких підручників з етики, естетики, музики і художньої культури засвідчує, що окремі їх розділи і теми не знаходять у ній належного місця. Відповідно порушується цілісність системи понять, яка утворює фундамент їх змісту.

У процесі класифікації поняття можуть поділятися на загально естетичні, естетичні, етичні, мистецькі, музичні. Здійснення систематизації стає можливим за умови встановлення причинно-наслідкових, функціональних, родо-видових, логіко-змістовних, просторових зв'язків сформованого поняття з іншими поняттями та уявленнями.

Важливим є принцип поетапності формування естетичних понять:

- 1.Мотиваційна і змістова підготовка до засвоєння естетичного поняття.
- 2.Організація чуттєвого сприймання предметів і явищ природи, мистецтва.
- 3.Організація розумової діяльності, спрямованої на виділення істотних ознак поняття.
- 4.Узагальнення і словесне визначення суті поняття, позначення його відповідним

терміном.

- 5.Введення сформованого поняття в систему естетичних знань.

Обґрунтування кожного етапу полягає в розкритті його змісту, завдань і методики реалізації [5].

На першому етапі процесу формування естетичних понять навчально-пізнавальні (внутрішні) мотиви пов'язані з короткочасною зацікавленістю змістом поняття. Щоб учні активно включилися в роботу, їм варто усвідомити, для чого необхідно засвоїти це поняття, тобто мотив своєї діяльності. Реалізація мотиву здійснюється через визначення цілей. Однак цілі без мотиву не можуть визначити навчальну діяльність, оскільки мотив створює настанову дії, а пошук і осмислення цілі забезпечує реальне виконання дії. Цьому сприятиме перетворення зовнішніх (суспільно-особистісних) мотивів у внутрішні (навчально-пізнавальні) та формування безпосередньо внутрішніх шляхом добору конкретних об'єктів, які викликають інтерес своєю новизною, незвичністю, доступністю для сприймання. На цьому етапі виявляються опорні знання для формування нового поняття. (6, 3)

Оскільки об'єкти, що сприймаються, становлять чуттєвий досвід дитини, без якого неможливе теоретичне засвоєння знань, то другий етап є обов'язковим. Його завдання полягає в тому, щоб забезпечити свідоме сприймання учнями об'єктів і явищ природи та мистецтва (впізнавати і називати їх). Це здійснюється шляхом попереднього добору і демонстрування об'єктів природи та мистецтва, які за змістом відповідають змістові того поняття, що формується. Їхні істотні ознаки незмінні, а всі інші контрастно відрізняються. У разі відсутності безпосередніх об'єктів сприймання використовується опосередковане сприймання їх ознак.

Коли у свідомості учнів є достатня кількість конкретних фактів, уявлень, то відбувається осмислення цього матеріалу в процесі розумової діяльності [(7)].Це проходить на третьому етапі. Його завдання – виділити істотні ознаки об'єкта природи чи мистецтва, встановити взаємозв'язки і взаємозалежності між ними. Реалізацію завдання забезпечує виконання учнями пізнавальних завдань, в основі яких лежать прийоми розумової діяльності.

Сутність четвертого етапу полягає у тому, що в процесі осмислення істотних ознак поняття відбувається їх узагальнення, яке призводить до утворення поняття. При цьому здійснюється словесне визначення його суті та позначення відповідним терміном.

На п'ятому етапі відбувається введення сформованого поняття в систему естетичних знань шляхом встановлення зв'язків і відношень між її елементами. Головне завдання етапу – систематизація. Його реалізація забезпечується виконанням пізнавальних завдань типу: заповнення таблиць, виконання схематичних малюнків, побудови образно-символічних схем, складання планів.

Значною мірою цей процес поліпшується якщо вчитель розуміє необхідність використання між предметних зв'язків у формуванні етичних, естетичних і художніх понять. Тож між предметні зв'язки виступають як дидактична умова формування понять.

Вона орієнтує вчителя у процесі їх формування на активізацію і застосування знань, умінь та навичок учнів з різних предметів, а також на організацію переносу сформованих понять у нові педагогічні ситуації.

При формуванні етико - естетичних понять у учнів основної школи доцільно використати всі можливі типи між предметних зв'язків: хронологічні – попередні, перспективні, супутні; інформаційні – фактичні, понятійні, теоретичні. А також, враховуючи структуру навчального предмета і структуру процесу навчання, - змістовно-інформаційні, операційно-процесуальні, організаційно-методичні. Музика та художня культура перебувають в тісних попередніх і супутніх зв'язках з предметами школи другого ступеня (математикою, фізикою, літературою, образотворчим мистецтвом, фізкультурою тощо) та перспективними зв'язками з дисциплінами в наступних старших класах (геометрією, зарубіжною літературою, іноземною мовою, суспільними науками).

Вдаючись до системно – структурного аналізу змісту навчальних предметів школи другого ступеня, можна встановити між предметні зв'язки провідних естетичних понять (краса, прекрасне, гармонія, форма та інших). Вчителю варто підготувати картки для кожного з понять в яких зафіксувати інформацію щодо підручника в якому міститься матеріал, що має відношення до даного поняття; коли він вивчається; його короткий зміст; який метод, прийом доцільно використати під час застосування матеріалу іншого предмета на уроці музики або художньої культури; у курсі якого навчального предмета зміст даного поняття буде поглиблюватися. Важливим етапом у встановленні між предметних зв'язків є виявлення у змісті матеріалу інших предметів ознак об'єктів і явищ природи та мистецтва, які поглиблюють зміст естетичного поняття, що формується. Для відтворення знань з інших предметів варто використовувати прийом пригадування, реалізація якого відбувається шляхом виконання завдань на між предметній основі. Безперечно, встановлення перспективних зв'язків викликає інтерес учнів до поняття, що формується.

Наприклад, складовими елементами мистецтва є звук, мова, колір, лінія, форма, простір, час, маса, енергія і оскільки вони притаманні й іншим навчальним дисциплінам, то створюються умови для їх інтеграції. Синтезування мистецтвознавчих предметів навколо спільних для всіх дисциплін категорій є реалізацією поняттєвого принципу інтеграції. Для прикладу розглянемо одне поняття й покажемо як його можна використати у функції з'єднувальної ланки між різними предметами.

Інтеграційний курс, серцевиною методики якого є трифазний процес передбачає, що на першій фазі його відбувається формування одних і тих же самих понять у різних видах діяльності під час занять з живопису, хореографії, музики, комп'ютерів. Наприклад, вивчення різних ліній відбувається при їх зображенні за допомогою людського тіла (танець), голосу (мелодійні лінії співу, музичних фрагментів), образотворчих засобів (малювання), креслярських приладів (геометрія), дисплею (комп'ютер). У ході другої фази відбувається розкриття взаємозв'язків, усвідомлення того, що залежно від джерел створення, лінії притаманні уніфіковані властивості (неперервність, безкінечність). Третя фаза - виконання творчих композицій - спонукає до оригінальної комбінаторики різних видів ліній на площині і у просторі. При цьому відбувається адаптація досвіду набутого в одній галузі знань до іншої.

Формування поняттєвого апарату учнів з етико - естетичних дисциплін потребує відповідно і конструювання системи пізнавальних завдань. У педагогіці під пізнавальними завданнями розуміють такі завдання, які призводять до набуття учнями нових знань про об'єкт, спосіб діяльності (В.І. Андреев, І.Я. Лернер, О.Я. Савченко та інші). Для них суттєвим є те, що учень, маючи всі необхідні дані, не може, однак, отримати рішення безпосередньо з них. Для цього необхідно перетворити ці дані та самостійно виконати з ними практичні і розумові операції у потрібній послідовності [8]. Наприклад, прокоментувати вислови з

застосуванням поняттям "добро": "Допомагати іншим - це добре. Добро - це допомога іншим".

В результаті формування в учнів основної школи етико - естетичних понять відбувається аналіз фактів, використання набутого чуттєвого досвіду, виділення істотних ознак, встановлення між ними взаємозв'язків і залежностей, узагальнення, формулювання висновків. Усі ці дії здійснюються у формі різних прийомів розумової діяльності. Ґрунтуючись на наукових дослідженнях Н.С. Коваль, І.Я. Лернер, О.Я. Савченко можна визначити такі типи пізнавальних завдань для формування естетичних понять:

- порівняння як засіб відкриття нових ознак предметів і явищ природи та мистецтва;
- виділення істотних ознак предметів і явищ природи та мистецтва;
- узагальнення істотних ознак предметів і явищ природи та мистецтва;
- класифікація об'єктів природи і мистецтва;
- встановлення функціональних, причинно-наслідкових, просторових, родо - видових зв'язків;
- доведення правильності власного судження і судження вчителя.

Суттєвою умовою добору таких завдань є те, що розв'язання наступного завдання ґрунтується на результатах попереднього, задовольняючи вимоги кожного етапу і не порушуючи при цьому цілісності системи. Таким чином, пізнавальні завдання можуть бути організовані в дидактичну систему за двома основами: змістовою і процесуальною. Взаємопов'язані між собою вони забезпечують реалізацію пізнавальної, розвивальної і виховної функцій навчання, а також зменшення питомої ваги готової інформації, набуття особистого досвіду творчої діяльності.

3. Висновки і подальший напрямок досліджень. Вважаємо, що поняття опановуються учнями 5 – 9 класів поступово в процесі емоційно-образного сприйняття і аналізу моральних, життєвих ситуацій та творів мистецтва. Саме не запам'ятовування абстрактних термінів, відірваних від реальних ситуацій морального та художнього буття дитини, а можливість правильного їх застосування в процесі апелювання до власного чи то чужого досвіду, свідчить про набуття учнями знань з предмета.

Висновок. Таким чином, етико-естетичні, мистецтвознавчі дисципліни не так давно увійшли в шкільні програми. Кожна з них має власну систему понять, що складає кістяк навчального предмета. Тож варто було б сьогодні більш чітко окреслити фундаментальні поняття, які узагальнюють значну частину цієї системи, а отже й виражають те ядро, той основний понятійний матеріал, який є інваріантом навчального предмета. Адже фундаментальні поняття служать тією дидактичною одиницею, досліджуючи процес формування якої можна визначити необхідні дидактичні умови підвищення якості навчання. Завдяки зв'язку фундаментальних понять з повсякденними уявленнями стане можливим так організувати навчальний процес, щоб їх формування йшло паралельно з розширенням досвіду учнів.

Література :

1. Занков Л.В. Избранные педагогические труды. //Л.В. Занков // Избранные педагогические труды. - М., Новая школа, 1996. - С.137
2. Обучение и развитие./ под ред. Л.В. Занкова. - М., Педагогика, 1975. - С.68
3. Виготський Л.С. Мислення й мова / Л.С. Виготський // Мислення й мова. Зібрання творів. - М., 1982. - Т.2. - С. 145
4. Ельконін Д.Б. Питання психології навчальної діяльності молодших школярів. / Д.Б. Ельконін // Питання психології навчальної діяльності молодших школярів.- М., 1962. - С.72
5. Варакута О.М. Формування природничих понять/ О.М. Варакута // Формування природничих понять . - Початкова школа, 1999. - №5. - С.20-23

6. Маркова А.К. Формирование мотивации учения в школьном возрасте/ А.К. Маркова // Формирование мотивации учения в школьном возрасте: Пособие учителя. - М., Просвещение, 1983. - С.3

7- Гальперин П.Я. Психология как объективная наука. / П.Я. Гальперин; под ред. А.И. Подольского // Психология как объективная наука. - М., 1998. С.343

8-Лернер И.Я. Пути совершенствования методов обучения / И.Я. Лернер// Пути совершенствования методов обучения Научное образование, 1969. - №6. - С.16-25.

В статье Ковальской Е.В., Пономаренко Т.В. анализируются основные дидактические условия формирования понятий на уроках по предметам эстетического цикла в 5-9-х классах, в частности, поэтапность процесса, межпредметные связи, мотивационный компонент, опора на опыт школьника, создание познавательных заданий с целью закрепления, усвоения понятий.

In the article by Kovalska O.V. and Ponomarenko T.V. the basic didactic conditions of notions forming at the lessons of aesthetic cycle in the 5 – 9th forms have been analyzed, In particular successional structure of the process, intersubjective correlation, motivational component, reliance on the pupil experience, development of cognitive projects with the purpose of their mastering and notion understanding.